

Б. Илесбеков, Ш. Керім, А. Жамашев

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: Ilesbekov1991@mail.ru, e-mail: kerim-1962@mail.ru, e-mail: azamat.jamashev@mail.ru

АХМАД ИБН МАНСУР ЖӘНЕ БАСҚА ДА ИСПИДЖАБТЫҚ ҒАЛЫМДАР

Орта Азияда ханафи мәзһабының дамуына Қазақ жерінен шыққан ғалымдар зор үлес қосқан. Атап айтар болсақ, Тараз, Фараб, Исфиджаб, Сығанақ және басқа да қалалардан әлемге танымал ғұламалар шыққан. Олардың әрқайсысы ғылымның әр алуан саласында құнды еңбектер жазып қалдырды.

Аталған мақалада Қазақстан исламтануының ортағасырлық өкілі Ахмад ибн Мансур әл-Испиджабидің өмірі, ғылым жолы, еңбектері, діни және мемлекеттік лауазымдардағы қызметі баяндалады. Сондай-ақ Испиджабтан шыққан басқа да ғалымдардың есімдері мен өмірбаяндары келтіріліп, жалпы испиджабтық ғалымдардың классификациясы жасалады.

Ахмад ибн Мансур әл-Испиджабидің еңбектерінің аты мен саны тарихи және биографиялық еңбектерге жүгіну арқылы нақтыланады. Олардың қаншасы күні бүгінге дейін қолжазба күйінде жеткендігі әрі әлемнің қандай кітапханаларында сақталғандығы жайлы нақты мәліметтер беріледі. Ахмад ибн Мансур әл-Испиджаби Қараханилер дәуіріндегі өмір сүргендіктен, оның Қарахан басшыларымен байланысы және сол кездегі діни-саяси жағдай талқыланады.

Ахмад ибн Мансур әл-Испиджабидің еңбектерінің маңыздылығы, ханафи мектебіндегі орны салыстырмалы және анализ әдістері арқылы дәлелденеді. Сонымен қатар ғалымның еңбектерін қазақстандық исламтану мектебіне негіз етіп, ғылыми айналымға енгізу мәселелері қарастырылады.

Түйін сөздер: мәзһаб, құқық, фикһ, шарифат, ғұмырнама, қолжазба, пәтуа, фақиһ.

B. Ilesbekov, Sh. Kerim, A. Zhamashev

Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: Ilesbekov1991@mail.ru, e-mail: kerim-1962@mail.ru, e-mail: azamat.jamashev@mail.ru

Ahmad Ibn Mansour And Other Ispidzhabic Scientists

Scientists who lived in the territories of present-day Kazakhstan made a significant contribution to the development of the Hanafi school in Central Asia. In particular, these are world-famous scientists from Taraz, Farab, Isfidzhab, Syganak and other cities. Each of them wrote valuable works in various fields of science.

This article tells about the life, scientific achievements, labor, religious and government positions of medieval Islamic scholar of Kazakhstan, Ahmad ibn Mansour Al-Ispidzhabi and about other isfidzhabic scientists and their biographies along with classification.

The name and number of works of Ahmad ibn Mansour al-Ispidzhabi are specified considering historical and biographical works. Details are provided about how much of his works still in the form of manuscripts and in which libraries they are stored. Considering the fact that Ahmad ibn Mansour al-Ispidzhabi lived in the era of the Karakhanids, his relations with the Karakhan rulers and about the religious and political situations at that time are also discussed.

The importance of works of Ahmad ibn Mansour al-Ispidzhabi, his place in the Hanafi school, is confirmed by comparative and analytical methods. At the same time, the possibility of using scientist's work as basis of the Kazakh school of Islamic studies and introduction into scientific circulation will be discussed.

Key words: mazhab, law, fiqh, rule, biography, manuscript, fatua, fakih.

Б. Илесбеков, Ш. Керім, А. Жамашев

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: Ilesbekov1991@mail.ru, e-mail: kerim-1962@mail.ru, e-mail: azamat.jamashev@mail.ru

Ахмад ибн Мансур и другие испиджабские ученые

Ученые, жившие на территории нынешнего Казахстана, внесли значительный вклад в развитие ханафитской школы в Центральной Азии. Это всемирно известные ученые из Тараза,

Фараба, Исфиджаба, Сыганак и других городов. Каждый из них написал ценные работы в различных областях науки.

В этой статье рассказывается о жизни, научных достижениях, трудах, религиозных и государственных позициях средневекового представителя исламоведения Казахстана Ахмада ибн Мансура аль-Исфиджаби. Также в данной работе приведены имена и других ученых Исфиджаба, их биографии вместе с классификацией их трудов.

Название и количество работ Ахмада ибн Мансура аль-Исфиджаби уточняются при рассмотрении исторических и биографических работ. Подробно излагается информация о том, сколько его рукописей мы имеем на сегодняшний день и в каких библиотеках они хранятся. Учитывая тот факт, что Ахмад ибн Мансур аль-Исфиджаби жил в эпоху Караханидов, обсуждается и его отношения с караханскими правителями и о религиозно-политической ситуации в то время.

Важность работы Ахмада ибн Мансура аль-Исфиджаби, его места в школе Ханафи подтверждается сравнительными и аналитическими методами. Одновременно будут обсуждаться вопросы работы ученого на базе Казахской школы исламских исследований.

Ключевые слова: Мазхаб, право, фикх, закон, биография, рукопись, фатуа, факих.

Кіріспе

Елімізде соңғы он жылда дін мәселелеріне аса мән беріліп, ата-бабаларымыз ұстанып келген дәстүрлі ислам құндылықтарын дамыту барысында көптеген ғылыми іс-шаралар мен ғылыми жобалар басталып, жемісті аяқталды. Сонымен қатар Қазақстан исламтануы төңірегінде көптеген ғылыми диссертациялар қорғалды. Бұл үрдіс әлі де жалғасын табуда. Сондықтан аталмыш мақала да еліміздегі исламтану мектебін қалыптастыру мақсатында жазылды. Қазақ даласының топырағынан орта ғасырларда ғылымның бірқатар салаларында танымал ғалымдар шықты. Тарихи-биографиялық еңбектерде жиырмадан астам испиджабтық ғалымдардың есімдері, кітаптары, діни және мемлекеттік лауазымдардағы қызметтері баяндалады. Мәселен, солардың қатарында Ахмад ибн Мансур әл-Исфиджабиді атап өтуге болады. Ол – ханафи мәзһабының белгілі ғалымдарының бірі. Ғалымның ханафи фикһи саласында жазған онға тарта еңбектері бар. Өкінішке орай, еңбектерінің барлығы әлі күнге дейін әлем кітапханаларында қолжазба күйінде сақталған. Сондықтан оларды зерттеп, өңдеп, қазақ тіліне аудару – өз кезегінде Қазақстанның исламтануының фикһ мектебін қалыптастыруда үлкен негіз болары анық. Өйткені осынау жаһандану үдерісі кезінде Қазақстанның өзіндік төл исламтану мектебі қалыптасуының еліміздегі мұсылмандардың өзара бірлігіне, ынтымақтастығына оң ықпал етеді.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында герменевтикалық, тарихи-салыстырмалы, индукция және дедукция әдістері қолданылды. Аталған әдістер кешені арқылы зерттеу жұмысы нақты әрі құнды нәтижеге қол жеткізді.

Негізгі бөлім

Негізінде Тараз, Исфиджаб, Фараб және басқа да оңтүстік қазақстандық қалалар қараханилер дәуіріне дейін де, мұсылмандық ғылым мен мәдениеттің дамыған орталығы болды. Аталған қалалардан философия, дін, тіл және ғылымның басқа да салаларында көптеген ғалымдар шыққан. Олардың арасынан бірқатары өздерінің ғылыми жолын ары қарай жалғастыру үшін Мәуереннахрдың басқа да қалаларына және Бағдат пен Мысырға сапар шеккен. Кейіннен саманилердің басшылары барлық интеллектуалды күшті Құран түсіндімесін құрастыруға аударған кезде, аталған іске Исфиджабтан шыққан ғалымдар жұмылдырылды. Дінді үйрету мақсатымен Мәуереннахр мен Хорасаннан шыққан ғалымдар мен сопылар түркі далаларына жиі-жиі сапар шеккен. Нух ибн Мансурдың кезінде самарқандтық Абу-л-Хасан Сайд ал-Усбаникати көшпенділерге дінді үйрету үшін келген. Сонымен қатар имам Абу Али Шақиқ ибн Ибраһим әш-Шақиқи саманидтер мемлекетінің шекарасынан шығып, түркілерге сауда мақсатымен келіп, олардың арасында исламды жаюмен айналысқан (Нургазина Н., 2000: 97).

Ал қараханилер дәуірінде Түркістан аймағындағы ғалымдардың батысқа қарай көшу процесі орын алды. Қарахан мемлекетінің билеушісі Тамғач Хан тарапынан ел астанасының Самарқандқа ауыстырылуы үлкен тарихи оқиға болды. Сол уақыттан бастап қараханилердің жергілікті ғалымдарға қатысты саяси ұстанымы белгілі болды. Оның көрінісі – Түркістан аймағынан шыққан ғалымдарды ресми және мемлекеттік қызметтерге тағайындаумен жүзеге асты. Мәселен, Самарқандтың қазысы Әбу Шуғра әл-Хидр ибн Ибраһим 472/1080 жылы өмірден өткен соң, оның орнына Ахмад ибн Мансур әл-

Испиджаби қазы болып тағайындалған (Муминов А., 2015: 200).

Ахмад ибн Мансур әл-Испиджаби – хижра жыл санағы бойынша 480 жылы дүниеден озған, Испиджабтан шыққан ханафи мәзһабының көрнекті ғалымдарының бірі. Оның туылған жылына қатысты деректер кездеспейді. Ғалым Самарқанд қаласында өмірден өткен. Шамсуддин Әбу Абдулла ибн Қаймаз әз-Зәһәби өзінің «Тарих әл-Исләм уа уафаят әл-мәшәһир уа әл-ағләм» атты еңбегінде Ахмад ибн Мансурдың ханафи мәзһабының фақиһы екенін, оның Әбу Насыр, әз-Зафари, әл-Испиджаби сынды есімдерінен бөлек Ахмад Жи деген есіммен көбірек танылғанын баяндап, ғалымның қайтыс болған жылына келгенде, оны 481 мен 490 жылдар аралығы деп көрсетеді (Ибн Қаймаз әз-Зәһәби, 2003: 658).

Әбу Шужағ әл-Алауи әулеті Самарқандта негізгі фақиһтерден болғанымен, сол уақыттың өзінде Қарахан басшылары Испиджаб қаласының ғұламаларын Самарқандқа көшіріп, оның белгілі бір аудандарында мемлекеттік-діни лауазымдарға қызметке тағайындаған. Себебі, Ахмад ибн Мансур әл-Испиджаби өз кезегінде әл-Алауилердің дүркіреп тұрған заманында Қарахан басшыларының қолдауымен, халықпен тығыз араласып, жемісті қызмет атқарғаны тарихи-биографиялық әдебиеттерде жазылған. Ахмад ибн Мансур Қарахан мемлекетінің діни саясатында үлкен орын алған. Нақтылап айтар болсақ, Самарқандты билеген Ибраһим I (Бөрітегин Тамғач хан) (444-1052/460-1068 билік жылдары) және Насыр I (460-1068/472-1080 билік жылдары) Қарахан басшыларының билігі тұсында Ахмад ибн Мансур әл-Испиджаби жоғары дәрежеге көтеріліп, Самарқанд шаһарының аудандарының бірінде қазылық қызмет атқарған (Манабаев Б., 2017: 100).

Алайда Ахмад ибн Мансурдың осындай мемлекеттік және діни лауазымдарға жетуін сол кездегі Қарахан басшыларының қолдауымен ғана шектеуге болмайды. Өйткені бұл – Орта Азия мен Қазақстандағы исламды зерттеп жүрген ғалымдардың болжамды тұжырымы. Негізінде ислам әлеміндегі ғұмырнамалық еңбектердің барлығында Ахмад ибн Мансурдың аталмыш лауазымдар мен қызметтерге терең білімі мен қажырлы еңбегі себепті жеткендігі айтылады. Әрине, Ахмад ибн Мансурдың өз заманындағы Қарахан басшыларымен байланысы болмаған деп айтуға да болмайды. Сондықтан Ахмадтың білімінің тереңдігін, адамгершілігі мен әділдігін байқаған Қарахан басшылары оны

Самарқандтың аудандарының біріне қазы етіп тағайындаған болса керек.

Махмуд ибн Сулайман әл-Кафауи өзінің «Ката`ибу ағлам әл-ахиар мин фукаһа`и мәзһаб ән-Нуғман әл-Мухтар» атты еңбегінде Ахмад ибн Мансурды былай деп сипаттайды: «Мухтасар әт-Тахауиге шарх жазған ғалымдардың бірі шейх, имам, қазы Абу Насыр Ахмад ибн Мансур әл-Испиджаби – білімі өте терең, құрметті имам болған» (Кафауи, 2016: 176). Ахмад ибн Мансур араб тілі мен әдебиеті, фәлсафа мен логика және дін ғылымдарын үйренген. Бірақ өкінішке орай, қолымызда оның араб елдеріне сапар шегіп, білімін молықтырғандығы, немесе өмірі мен қызметі жайлы деректер жоқтың қасы (Дербісәлиев Ә., 1995: 72). Ғалымның «Шарх әл-Жамиғ әл-Кабир», «Шарх әл-Жамиғ әс-Сағир», «Шарх әл-Кәфи ли-л-Хақим әш-Шәһид фи әл-фуруғ», «Шарх Мухтасар әт-Тахауи», «Әл-Фәтәуа», «Шарх Мухтасар әл-Кархи», «Шарх Мухтасар әл-Кудури», «Шарх мултақа әл-абхур», «Рисәләту тағлиқат алә әл-Уикая уа шархуһә» сынды еңбектерінің есімі деректерде кездеседі. Сонымен қатар Ибн Қайим әл-Жаузия (691-751) өзінің «Әт-Туруқ әл-хукмия фи сиясат әш-шарғия» атты еңбегінің кіріспесінде қазылық ілімге қатысты жазылған 207-ге жуық еңбектер пен олардың авторларын атап, солардың қатарында Әбу Насыр Ахмад ибн Мансур әл-Испиджабидің де қазылық ілімге арнап, «Әдәб әл-Қади» деген еңбек жазғандығы айтқан (Ибн Қайим Жаузия, 1980: 20). Ғалымның аталмыш еңбектерінің бірқатары қолжазба күйінде күні бүгінге дейін сақталған. Мәселен, Ахмад ибн Мансурдың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегінің Станбулдағы Сүлеймания кітапханасында 18, Бамбей кітапханасында 1, Каир кітапханасында 1, АҚШ-тың Принстон қаласындағы кітапханада 1 қолжазба нұсқасы сақталған. Ал «Шарх әл-Жәмиғ әл-Кәбир» еңбегінің Сүлеймания кітапханасында 2 нұсқасы, «Шарх Мухтасар әл-Кудури» еңбегінің Сүлеймания кітапханасында 2, Принстон кітапханасында 1 нұсқасы болса, ал «Рисалат тағлиқат алә әл-Уикая уа шархуһә» еңбегінің Сауд Арабиясының Жидда қаласында 1, Каир кітапханасында 1 нұсқасы бар. Сонымен қатар «Шарх әл-Кәфи» және «Шарх Мухтасар әл-Кархи» еңбектерінің Сүлеймания кітапханасында бір-бір ғана нұсқалары болса, «Шарх Мултақа әл-Абхур» еңбегінің Сүлеймания кітапханасында екі нұсқасы сақталған.

Ғалымның осы жетіге тарта еңбегінің отыздан астам нұсқаларының әлем кітапханаларында

сақталуы, біріншіден, аталмыш еңбектерінің ханафи ислам құқығында маңызды орынға ие екендігін, екіншіден, қолжазба еңбектерді көшірумен айналысатын ғалымдардың (нуссатардың) ерен еңбектерін көрсетеді. Сонымен қатар ғалымның аталмыш еңбектерінің әлі күнге дейін қолжазба қалпында сақталуы олардың қолданысқа, ғылыми айналымға еңбей қалғандығын көрсетпейді. Өйткені ханафи фикһы аясында жазылған жиырмаға тарта еңбектерде Ахмад ибн Мансур әл-Испиджабидің кітаптарына мыңнан астам сілтеме берілген. Бұдан бөлек ғалымның жекелеген пәтуалары әуелгі және кейінгі ғалымдардың пәтуа жинақтарынан орын алған.

Негізінде Испиджаб қаласы мен оның қарамағына кіретін кішігірім Усбаникас қаласынан көптеген ғалымдар түлеп шыққан. Усбаникас – Испиджабқа қарасты елді-мекендердің бірі. Усбаникас пен Испиджабтың арасы бір маршалатқа (жаяу бір күндік жол жүретін қашықтыққа) тең (Иақут әл-Хамауи, 1995: 171). Ендеше аталмыш екі қаладан келесідей ғалымдар шыққан:

Әбу-л-Әзһар Мухаммад ибн Ахмад әл-Испиджаби

Ғалымның туылған жылына қатысты деректер кездеспейді. Ол шамамен 500/1106 жылы өмірден өткен. Әбу-л-Әзһар әл-Испиджаби ханафи фикһының негізгі кітаптарының бірі болған Мухаммад Хасан Шайбанидың «әл-Жамиғ әс-Сағир» кітабына шарх жазған. Бүгінде ғалымның аталмыш еңбегі Түркияның Фатих кітапханасында 1695-нөмірмен (201 парақ, VII ғасырда жазылған нұсқасы), сондай-ақ Фейзулла кітапханасында 760-нөмірмен (243 парақ, хижра 541 жылы автордың өз қолымен жазылған нұсқасы) сақталған (Сезгин Ф., 1991: 68). Әбу-л-Әзһар әл-Испиджаби ханафи мәзһабының көрнекті өкілдерінің бірі. Ғалым кейіннен Ходжент қаласына қоныс аударып, сол жақта өмірден өткендіктен, кейде оның есімінен кейін әл-Хужәнди (ходженттік) деген ныспы да жалғанып айтылады.

Ғалиб ибн Хатим әл-Қади әл-Испиджаби

Ғалым туған жері Испиджабтан Самарқандқа сапар шегіп, сол жерде Мухаммад ибн Әсләм әл-Қади атты ғалымнан «әл-Муктафи» кітабын үйренген. Ғалым өз заманындағы ғалымдардың арасынан дараланып шығып, Самарқанд шаһарында жауапкершілігі мол қазылық қызмет атқарған. Оның туылған не өмірден өткен жылына қатысты деректер кездеспейді. Оның ұстазы жоғарыда атап өткеніміздей, Мухаммад ибн Әсләм әл-Қади болса, ал шәкірті – Халим ибн

әл-Уаддах әл-Испиджаби болған (Нажмуддин Насафи, 1999: 640).

Халим ибн әл-Уаддах әл-Испиджаби

Аталмыш ғалым да – Испиджаб қаласының тумасы. Ол өз сөзінде былай дейді: «Мен Ғалиб ибн Хатим әл-Қади әл-Испиджабиден Әбу Абдулла Мухаммад ибн Әсләмнің «әл-Муктафи» кітабын үйрендім. Ол аталған кітапты бізге Мухаммад ибн Әсләмнан риуаят етіп, айтып берді». Сол кезде Халим ибн әл-Уаддахтың қасында Зафар ибн әл-Ләйс әс-Сугри де болған. Екеуі Самарқандқа бара жатып, аталмыш кітапты Ғалиб ибн Хатимнен жаттап, үйренген. Ғалымның туылған не өмірден өткен жылдарына қатысты деректер ғұмырнамалық еңбектерде кездеспейді (Нажмуддин Насафи, 1999: 640).

Мухаммад ибн Ахмад ибн Юсуф Баһа әд-Дин Әбу-л-Мағали әл-Испиджаби

Ғалым шамамен, VII ғасырдың соңына қарай өмірден өткен. Ол – Жамалуддин Убайдулла әл-Махбубидің ұстазы. Ғалымның «әл-Хауи фи мухтасар әт-Тахауи» (бүгінде Кубрули кітапханасында сақталған), «Зәд әл-фуқаһа шарх Мухтасар әл-Кудури», «Нисаб әл-фуқаһа» сынды ханафи фикһы саласында жазылған бірқатар еңбектері бар (Мухаммад Амин әл-Бағдади, 1951:106).

Әбу-л-Хасан Али ибн Мухаммад ибн Исмайл ибн Али ибн Ахмад ибн Мухаммад ибн Исхақ әс-Самарқанди әл-Испиджаби

Ғалым 454 жылы жумәдә I айының 7 жұлдызында дүйсенбі күні дүниеге келген. Ол шейх, қазы, бас имам Әбу Али Хусейн ибн Али ибн Ахмад ибн Рабиғ әс-Санкабасиден білім алған. Ғалымның «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» атты ислам әлеміне танымал еңбегі бар. Ол 535 жылы зул қағда айының 23 жұлдызында дүйсенбі күні Самарқандта өмірден өткен (Насафи 1999: 570). Ал шәкірттеріне келсек, «Заһир» лақабымен танылған Әбу Бакр ибн Ахмад ибн Али ибн Абдулазиз әл-Балхи әс-Самарқанди аталмыш ғалымнан фикһты үйренген (Мұхитдин әл-Ханафи, 2001: 271).

Қарап отырсақ, испиджабтық ғалымдардың көбісі Испиджабта туылып, сол жерде алғашқы білімін алып, өмірінің біраз бөлігін өткізгенімен, олардың көбісінің ислам әлемінің басқа қалаларында өмірден өткендігін көреміз. Өйткені сол уақыттарда ислам әлемінде мәзһабаралық және аймақаралық білім және тәжірибе алмасу үрдісі өте қатты дамыған. Соның нәтижесінде қандай да бір ғылым ізденуші өз еліндегі ғалымдардан ғана білім алумен шектелмей, Мәуереннаһрдың басқа да қалалары мен

Хорасан, Шам, Хижаз аймақтарына білім іздеп сапар шеккен. Олардың кейбірі ғылым іздеу жолында аталмыш қалалардың бірінде өмірден өтсе, кейбірі басқа қалаларда ғылым арттыру мақсатымен немесе ағартушылық қызмет атқарып тұрақтап қалған.

Абд әл-Мауҷуд ибн Насыр әл-Әдиб әл-Испиджаби

Аталмыш ғалым да Испиджаб қаласының тумасы, оның туылған не өмірден өткен жылдарына қатысты деректер кездеспейді. Алайда оның осы аймақтағы хадисші ғалымдардың бірі болғандығын растайтын деректер бар. Ғалымның Абдулжәлил және Абдулхамид атты екі ұлы да әкесінен және басқа да ғалымдардан тәлім алып, хадис риуаят етумен айналысқан белді ғалымдардың қатарына жатады (Нажмуддин Насафи, 1999: 420).

Әбу Мухаммад Абдулла ибн Мухаммад ибн Махмуд ибн Убайд әс-Самарқанди әл-Испиджаби

Ғалым Испиджабта өмір сүріп, 343 жылы рамазан айында жұма күні сол жерде өмірден өткен. Ол шейх, имам Әбу Хафс Омар ибн Ахмад әш-Шәбибиден дәріс алып, хадис риуаят еткен. Ал шәкірттеріне келер болсақ, әс-Самғани өзінің «әл-Ансаб» атты еңбегінде ғалымның Сағид ибн Хатим әс-Самарқандидің ұстазы болғандығын мәлімдеген (Нажмуддин Насафи, 1999: 320).

Әбу Ахмад Мухаммад ибн Ахмад ибн Али ибн әл-Хасан әл-Хаззам әл-Маруази әл-Испиджаби

Ғалым негізінде Мәру қаласының тумасы. Алайда Мәуереннахр аймағына сапар шегіп, біршама уақыт Самарқандта тұрақтап, сосын Испиджабқа қоныс аударып, сол жерде өмірінің соңына дейін тұрақтаған. Абдулла ибн Махмуд әс-Сағди, Хаммад ибн Ахмад ибн Хаммад әл-Қади, әл-Хусайн ибн Мухаммад ибн Мусғаб әс-Сәнжи, Али ибн Мухаммад ибн Яхия ибн Халид және Мухаммад ибн Айюб әл-Маруази сынды бір топ мәрулік ғалымдардан білім алған. Ал бұл кісіден өз кезегінде Хасан ибн Мансур әл-Мукри әл-Испиджаби және Хусайн ибн Мухаммад ибн Зәһир әл-Усбаникаси және басқа да ғалымдар білім алған. Ғалым Испиджаб қаласында 350 жылдан кейін өмірден өткен (Абдулкарим Самғани, 1962: 146).

Әбу Али әл-Хасан ибн Мансур ибн Абдулла ибн Ахмад әл-Муәддиб әл-Мукри әл-Испиджаби

Ол Хасан ибн Али әл-Майдани, Мухаммад ибн Юсуф әл-Фақиһ әш-Шафиғи сынды самарқандтық екі ғалымнан білім алған. Әбу Сағд әл-Идриси былай дейді: «Хасан ибн Мансур хадис үйренуге ерекше қызығатын әрі

көптеген хадис жазған. Ол сондай-ақ Зафар ибн әл-Ләйс әл-Испиджаби, Мужаһид ибн Ағюн әл-Фарғани және басқа да Ирак және Хорасандық ғалымдардан хадис риуаят еткен. Меніңше, ғалым 380 жылдан кейін өмірден өткен» (Абдулкарим Самғани 1962: 230).

Зафар ибн әл-Ләйс ибн Қалл Әбу Али әс-Суғри әл-Усбаникаси әл-Испиджаби

Ғалым Самарқандқа келіп, Мухаммад ибн Әсләм әл-Қади және басқа да ғалымдардан білім алып, хадис риуаят еткен. Хижра жыл санағы бойынша 320 жылдан кейін өмірден өткен. Сондай-ақ ғалымның Нәсәфта біршама уақыт қазылық қызмет атқарғандығы, үкім берушілердің ішінде ең тақуа әрі абзал болғандығы жайлы деректер кездеседі (Нажмуддин Нәсәфи, 1999: 294).

Әл-Қади Жамалуддин әл-Испиджаби

Аталмыш ғалым да, Испиджаб қаласының тумасы, ханафи мәзһабының ғалымы әрі ғылым жолымен қатар қазылық сынды лауазымды қызмет атқарған. Ғалымның туылған не өмірден өткен жылдарына, ұстаздары мен шәкірттеріне қатысты деректер кездеспейді. Алайда ғалымның ғылымдағы орны мен дәрежесін көрсететін деректер баршылық. Мәселен, Мухтар ибн Махмуд әз-Зәһиди (1260 ж.қ.б.) өзінің «әл-Қуния» атты еңбегінде қазы Жамалуддин әл-Испиджаби жайлы сөз қозғаған (Мұхитдин әл-Ханафи, 2001: 281).

Ахмад ибн Мухаммад Әбу-л-Аббас әл-Хашиат әл-Испиджаби

Ғалым Шам қаласының бекінісінде тұрақтап, кейіннен Тинат қаласында Әбу-л-Хаир әт-Тинатидің қасында жүріп білім алған. Ол Зун-Нун әл-Мысридың алғашқы шәкірттерінің бірі болған. Әбу Абдурахман әс-Сәләми былай деген: «Ахмад ибн Мухаммад Әбу-л-Аббас әл-Хашиат Мысырда тұрды. Оның алдында ол Шам бекінісінде тұрған. Ол Әбу-л-Хаир әл-Ақтағ және оның алдында басқа да ғалымдардан сабақ алған. Ғалым тек өз қолымен тапқан нәрсемен ғана күн көретін. Сондай-ақ Омар ибн Анбардың: «Әбу-л-Аббас өзінің Испиджабтан шыққандығын айтып жүретін», – дегенін естідім. Ұстазы Абу Осман әл-Мағриби хижраның 99 жылы өмірден өткен соң, Әбу-л-Аббас та көп ұзамай бақилық болған (Ибн әл-Адим, 1995: 232).

Мәуләнә Тәжуддин әл-Испиджаби

Шейх әл-Фадил әл-Кабир Тәжуддин әл-Ханафи әл-Испиджаби – үлкен ғалымдардың бірі. Ол – шейх Алауиддин Омар ибн Әсғад әл-Лахури әл-Бандауидің күйеу баласы болған. Деректерде ғалымның өте тақуа, шарифат үкімдері мен тыйымдарын берік ұстанатын кісілердің

бірі болғандығы жазылған (Абду-л-Али Талиби, 1999: 241).

Минһаж әд-Дин Әбу-л-Аббас Ахмад ибн Мухаммад ибн Мухаммад әл-Испиджаби әл-фақиһ

Ғалым өз заманында әдебиет пен сопылықта танымал болған. Өкінішке орай тарихи-биографиялық еңбектерде ғалымның туылған не өмірден өткен жылына, ұстаздары мен шәкірттеріне қатысты деректер жоқтың қасы (Ибн Фути әш-Шайбани, 1982: 551).

Ахмад ибн Омар ибн әд-Дахак әл-Испиджаби

Ғалым өз кезегінде хадис риуаят етумен айналысқан хадисші ғалымдардың бірі болған. Мәселен, тәпсірші Абу Исхақ Ахмад ибн Ибраһим әс-Сағлаби (427 ж.к.б.) Құран Кәрімдегі «Бақара» сүресінің 214-аятын тәпсірлеу барысында Ахмад ибн Убай ибн Ахмад әл-Журжанидің Ахмад ибн Омар ибн әд-Дахак әл-Испиджабиден естіген пайғамбардың (с.а.с.) хадисін риуаят еткен (әс-Сағлаби, 2015: 385).

Әбу Насыр Ахмад ибн Имран әл-Испиджаби

Ғалым сопылықты ұстанған дін ғалымдарының бірі болған. Оның туылған не өмірден өткендігіне қатысты деректер кездеспейді. Алайда Әбу Сағд Ахмад ибн Мухаммад әл-Мәлини (412 ж.к.б.) өзінің «Китаб әл-арбағин фи шуух әс-суфия» атты еңбегінде Әбу Насыр Ахмад ибн Имран әл-Испиджабиден үлкен сопы ғалымдардың қанатты сөзін риуаят еткен (әл-Мәлини, 1997: 127).

Дәуд ибн Сағид ибн Ахмад Әбу Таһир әт-Тәмими әл-Бәлғами әл-Усбаникаси

Ол – шейх, қазы, имам, мухаддис болған. Ғалымның туылған және өмірден өткен жылдарына қатысты деректер кездеспейді. Алайда ол кісіден білім алған, хадис риуаят еткен Әбу Насыр Ахмад ибн Мансур ибн Ахмад ибн Исмайл әл-Ғазқи 465 жылы өмірден өтіп, Чакар-Диза мазаратына жерленген (Нажмуддин Нәсәфи, 1999: 154).

Әбу Насыр Ахмад ибн Заһир ибн Хатим ибн Рустум әл-Әдиб әл-Усбаникаси

Ғалым өте сенімді, ізгілікке жаны құмар ғалым болған. Ол әл-Устаз Абдулла ибн Мухаммад ибн Яғқуб әл-Бухаридің шәкірті болса, бұл кісіден Әбу Сағд әл-Идриси білім алған. Ол ұстазының Самарқандқа келіп тұрақтап, сол жерде 360 жылдан кейін қайтыс болғандығын баяндаған (Абдулкарим Самғани, 1962: 194).

Әбу Али әл-Хусайн ибн Мухаммад ибн Заһир ибн әл-Хатим әл-Фақиһ әл-Усбаникаси

Ол – Әбу Насыр әл-Усбаникасидің бауырының ұлы. Самарқандта жүріп фикһ ғылымын үйренген. Содан соң Усбаникасқа оралған. Ол

– фақиһ болған. Самарқандқа сауда-саттықпен сапар шеккен. Әбу Сағд әл-Идриси ғалым жайлы былай деген: «Ол біздің жанымыздан қалмай білім жазып жүретін, сондай-ақ абзал, есеп пен мирас ілімін жетік білетін ғалым еді. Самарқандтан Усбаникасқа қайтып, ақыры сол жерде 390 жылдан кейін өмірден өтті. Ол Фарабта Садиқ ибн Сағид әс-Сунахиден, Испиджабта Әбу Ахмад әл-Хаззам әл-Маруази және басқа да ғалымдардан білім алған. Ал біз Самарқандта Әбу-л-Хасан Сағид ибн Хатим ибн Ади әл-Фақиһ әл-Усбаникасиден бірге ол кісіден білім алдық (Абдулкарим Самғани, 1962: 194).

Сағид ибн Хатим ибн Ади әл-Фақиһ Әбу-л-Хасан Усбаникаси

Ғалым Самарқандқа қоныс аударып, сонда тұрақтаған. Ол – шейх, абзал, тақуа болған. Самарқандта ұзақ уақыт бойы тұрақтап, сол жерде фақиһ Әбу-л-Хасан әр-Рахби әш-Шафигиден фикһ үйренген. Ғалым Самарқандта жүргенде ұлы әл-Хасан өмірге келген.

Содан соң 380 жылдан алдын түркі елдеріне сапарға шығып, ол жақтан Усбаникасқа оралған соң, көп өтпей сол жерде қаза тапқан. Ғалым Испиджаб тұрғыны шейх Абдулла ибн Мухаммад ибн Махмуд әс-Самарқандиден білім алды. Ал бұл кісіден хафиз Әбу Сағд Абдурахман ибн Мухаммад әл-Идриси және Испиджаб өңірінен Зафар ибн әл-Ләйс ибн Қалл әс-Суғри әл-Усбаникаси білім алған (Абдулкарим Самғани, 1962: 195).

Әбу Бакр Мухаммад ибн Суфиян әл-Усбаникаси әл-Фақиһ әл-Шафиги

Ғалым біршама уақыт Нәсәф қаласында қазылық қызмет атқарған. Ол әкімдердің тақуа әрі абзалы еді. Бұны өз кезегінде Әбу-л-Аббас әл-Мустағфири де өзінің «Тарих Нәсәф» еңбегінде айтып өткен. Ол фикһты Әбу Бакр Ахмад ибн әл-Хасан әл-Фарисиден үйренген. Өз кезегінде ол шафиғи мәзһабының үлкен ғалымдарының бірі болған. Ғалым Соғды жерінде 375/6 жылы өмірден өткен (Абдулкарим Самғани, 1962: 195).

Әл-Хақим Әбу Мухаммад Абдулла ибн Әбу Шужағ әл-Усбаникаси

Ғалым – Испиджаб қаласының елді-мекендерінің бірі болған Усбаникас қаласының тумасы. Оның туылған не қайтыс болған жылына қатысты деректер ғұмырнамалық еңбектерде кездеспейді. Алайда ғалымның фикһ және хадис салаларының маманы болғандығын, сонымен қатар шафиғи мәзһабының өкілі екендігін растайтын деректер баршылық.

Ол Шаш қаласының муфтиі болған фақиһ Әбу-л-Хасан Али ибн Зақария-

дан білім алған (Абдулкарим Самғани, 1962: 195).

Али ибн әл-Хасан әл-Усбаникаси

Аталмыш ғалым да – Усбаникас қаласының тумасы. Ғалымның туылған не өмірден өткен жылдарына қатысты деректер кездеспейді. Алайда оның ғылым жолын, қандай ғалымдардан білім алғандығын көрсететін деректер баршылық.

Мәселен, ол хижра бойынша 341 жылы Али ибн Хатим әш-Шауғари және Али ибн Мухаммад әш-Шауғари сынды ғалымдармен бірге Әбу Исаның «Жамиғ» кітабын Мухаммад ибн Махмуд ибн Анбардан тыңдап, үйренген (Нажмуддин Насафи, 1999: 532).

Орта ғасырларда Қазақ жерінен шыққан аталмыш ғалымдардың барлығы ғылыми еңбектерін араб тілінде жазған. Өйткені сол кездерде араб тілі ғылымның ортақ тілі еді. Өкінішке орай аталған ғалымдарымыздың араб не парсы не түркі екенін көрсететін деректер жоқтың қасы.

Олардың есімдері араб есімдеріне ұқсандығы немесе еңбектерін арабша жазғандықтан, оларды араб болған деп айта алмаймыз. Сонымен қатар Испиджаб қаласын ежелде соғдылар салған деп, оларды парсы болған деп те айта алмаймыз. Өйткені аталмыш ғалымдар қараханилер дәуірінде өмір сүрген. Ал Қарахан мемлекеті халқының негізін қарлұқ түркілері құрағандығы, онымен қоса басқа да түркі тайпалары мен соғдылардың, қожалардың болғандығын тарихи еңбектер растайды.

Қорытынды

Ахмад ибн Мансур Испиджабтан шыққан ханафи ғалымдарының алдыңғы буынына жатады. Ғалым мемлекеттік және діни қызметтерді алып жүргеніне қарамастан, ханафи мәзһабындағы ең негізгі діни-құқықтық еңбектерге түсіндірмелер жазып, келер ұрпаққа онға тарта құнды еңбектер қалдырды. Бұдан бөлек жоғарыда аталған испиджабтық 24 ғалымның басым көпшілігі ханафи мәзһабының өкілі саналады. Өйткені қараханилер дәуірінде ханафи мәзһабына ерекше қолдау көрсетілген. Оны біз қараханилердің тарихынан да, ғалымдардың өмір жолынан да көре аламыз. Алайда бұдан Қарахан басшыларының ханафиден басқа мәзһабтарды қолдамай, олардың ел ішінде таралуына тыйым салған деген түсінік шықпайды. Керісінше, мәуереннаһр аймағында шафиғилер ханафилердің негізгі оппоненті ретінде дамып отырған. Сондықтан Испиджабтан шыққан 24 ғалымның 10-ға жуығы шафиғи мәзһабының құқықтанушылары әрі хадисші болғандығы зерттеу барысында анықталды. Сонымен қатар аталған ханафи және шафиғи ғалымдарының ішінен сопылық бағытты ұстанған бірнеше ғалымдардың да бар екендігі байқалады. Бұл жиырма төрт ғалым – есімдері мен өмірбаяндары кітап беттеріне түскендері ғана. Бұлардан бөлек тарихи-ғұмырнамалық еңбектерге есімдері енбей қалған ғалымдар қаншама. Бұл өз кезегінде Испиджаб қаласының ілім мен білімнің, мәдениеттің үлкен орталығы болғандығын көрсетеді.

Әдебиеттер

- Абдулкарим ибн Мұхаммед әс-Сәмғани. әл-Әнсәб. – Хайдар Абад: «әл-Мағариф әл-Османия», 1962. – 543 б.
- Абдулхай ибн Фахруддин ибн Абду-л-Али әл-Хусни әт-Талиби. Әл-Иғлам бимән фи тарих әл-һинд минә-л-ғғлам. – Бейрут: «Дәру ибн Хазм», 1999. 3-том. – 287 б.
- Абу Мұхаммед Мұхитдин әл-Ханафи. әл-Жауаһир әл-мудия фи табақат әл-ханафия. – Каратиши: «Мир Мухаммад кутуб хана», 1995. 1-том. – 562 б.
- Абу Абдулла Мухаммад ибн Әбу Бақр ибн Қайим әл-Жаузия. Әт-Туруқ әл-хукмия фи сиясат әш-шарғия. – Мекке: «Дәру алам әл-фауаид», 1428. 1-том. – 514 б.
- Абу Исхақ Ахмад ибн Ибраһим әс-Сағлаби. Әл-Кашф уа-л-баян ған тәфсири-л-Куран. – Жидда: «Дәру-т-тәфсир», 2015. 5-том. – 427 б.
- Абу Сағд Ахмад ибн Мухаммад әл-Мәлини. Китаб әл-Арбағин фи шуюх әс-суфия. – Бейрут: «Дәру-л-башаир әл-исламия», 1997. – 227 б.
- Дербісәлі Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. – Алматы: «Рауан», 1995. – 237 б.
- Исмаил ибн Мұхаммед Амин әл-Бағдади. Хадияту әл-Арифин әсмә әл-муәлләфин уа әсәр әл-мусаннафин. – Ливан: «Дәру иһия әт-турас әл-араби», 1951. – 842 б.
- Камалуддин Ибн әл-Фути әш-Шайбани. Муғжам әл-әдәб фи муғжам әл-алқаб. – Иран: «Муассасату-т-тибаға уа-нашр», 1416. 6-том. – 347 б.
- Камалуддин ибн әл-Адим. Бағият әт-талаб фи тарихи Халаб. – «Дәру-л-фикр» (жылы көрсетілмеген). – 3-том. – 525 б.
- Манабаев Б.М. Орталық Азия мұсылман құқығы тарихындағы Али ибн Мұхаммад әл-Исбиджабидің (535/1141 қ.б.ж.) орны мен маңыздылығы (6D020600 – Дінтану, философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация). – Алматы, 2017. – 130 б.

- Махмуд ибн Сулайман эл-Кафауи. Ката`ибу ағлам эл-ахиар мин фуқаһа`и мәзһаб ән-Нуғман эл-Мухтар. – Түркия: (Қолжазба) Milli eitim bakanligi 887. – 858 б.
- Муминов А.К. Ханафитский мазһаб в истории Центральной Азии. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2015. – 400 с.
- Нәжмуддин Омар ән-Нәсәфи. Әл-Қанд фи зикри уләмәи Самарқанд. – Иран: «Мират әт-турас», 1999. – 888 б.
- Нуртазина Н.Д. Ислам в истории средневекового Казахстана (историко-культурологическое исследование): монография. – Алматы: «Фараб», 2000. – 312 с.
- Фуат Сезгин. Тарих әт-турас эл-араби. – Сауд Арабия: «Жамиғат эл-имам Мухаммад ибн Суғуд эл-исләмия», 1991. – 3-том. – 387 б.
- Шиабууддин Иакут ибн Абдулла эл-Хамауи. Муғжам эл-Булдан. – Бейрут: «Дәру Садир», 1995. 1-том. – 538 б.
- Шамсуддин Әбу Абдулла ибн Қаймаз әз-Зәһәби. Тәрих эл-Ислам уа уафаят эл-мәшәһир уа эл-ағләм. – «Дәру эл-Ғарб эл-Исләми», 2003. – 10-том. – 560 б.

References

- Abdulkarim ibn Muhammed as-Samgani. al-Ansab. – Haidar Abad: “al-Magarif al-Osmania”, 1962. 543 b.
- Abu Abdulla Muhammad ibn Abu Bakr ibn Qayim al-Jauzia. At-Turuq al-hukmia fi siyasat ash-shargia. Mekke: “Daru alam al-fauaid”, 1428. 1-tom. 514 b.
- Abu Ishaq Ahmad ibn Ibrahim as-Saglabi. Al-Kashf ua al-bayan an tafsiri-l-Quran. Jidda: “Daru-t-tafsir”, 2015. 5-tom. 427 b.
- Abu Sagd Ahmad ibn Muhammad al-Malini. Kitab al-Arbagin fi shuiuh as-sufia. Beirut: “Daru-l-bashair al-islamia”, 1997. 227 b.
- Abdulhai ibn Fahrudinn ibn Abdulali al-Husni at-Talibi. Al-Iglam biman fi tarih al-hind mina-l-aglam. “Daru ibn Hazm”, 1999. 3-tom. 287 b.
- Abu Muhammad Muhitdin al-Hanafi. al-Zhauahir al-mudia fi tabaqat al-hanafia. – Karatishi: “Mir Muhammad kutub hana”, 1995. 1-tom. 562 b.
- Derbisali A. Qazaq dalasynyn zhuldyzdary. – Almaty: “Rauan”, 1995. – 237 b.
- Fuat Sezgin. Tarih at-turas al-arabi. – Saud Arabia: “Jamigat al-imam Muhammad ibn Sugud al-islamia”, 1991. – 3-tom. 387 b.
- Ismail ibn Muhammad Amin al-Bagdadi. Hadiatu al-Arifin asma al-muallafin ua al-asar al-musannafin. – Livan: “Daru ihia at-turas al-arabi” 1951. 842 b.
- Kamaluddin ibn al-Futi ash-Shaibani. Mugjam al-adab fi mugjam al-alqab. Iran: “Muassasatu-t-tibaga ua-n-nashr”, 1416. 6-tom. 347 b.
- Kamaluddin ibn al-Adim. Bagiat at-talab fi tarihi Halab. “Daru-l-fikr” (zhyly korsetilmegen). – 3-tom. 525 b.
- Muminov A.K. Hanafitski mazhab v istory Centralnoi Azii. – Almaty: “Qazaq enciklopediasy”, 2015. – 400 s.
- Manabaev B.M. Ortalyq Azia musylman ququgy tarihyndagi Ali ibn Muhammad al-Ispidjabidin (535/1141 q.b.j) orny men manyzdylygy (6D020600 – Dintanu, filosofia doktory (PhD) gylimi darezhesin alu ushin daiyndalghan dissertacia). – Almaty, 2017. 130 b.
- Mahmud ibn Sulaiman al-Kafawi. Kata`bu aglam al-ahiar min fuqaha`I mazhab an-Nugman al-Muhtar. Turkia: (Qolzhazba) Milli eitim bakanligi 887. 858 b.
- Muminov A.K. Hanafitskii mazhab v istorii centralnoi Azii. Almaty: “Qazaq enciklopediasy”, 2015. 400 s.
- Najmuddin Umar an-Nasafi. Al-Qand fi zikri ulama as-Samarqand. – Iran: “Mirat at-turas”, 1990. 888 b.
- Nurtazina N.D. Islam v istorii srednevekovogo Kazahstana (istoriko-kulturologicheskoe issledovanie): Monografia. Almaty: “Farab”, 2000. 312 s.
- Shamsuddin Abu Abdulla ibn Qaimaz az-Zahabi. Tarih al-islam ua ufaiat al-mashahir ua al-aglam. “Daru al-Garb al-islami”, 2003. – 10-tom. 560 b.
- Shihabuddin Yaqt ibn Abdulla al-Hamaui. Mugjam al-Buldan. – Beirut: “Daru Sadir”, 1995. – 1-tom. 538 b.